

تفسیر ترجمه الخواص

و سایر آثار و ترجمه های فخرالدین مولی علی بن حسن زواری

غلامرضا گلی زواره

قرن دهم قمری به دنیا آمده و در اواخر آن، به دار بقا شتافته است.

* علی بن حسن زواری از دیدگاه نویسندگان و محققان

شرح حال نگاران وی را به وثاقت در روایت و گستردگی دانش، جامعیت در اطلاعات و کثرت تألیفات ستوده اند و از او به عنوان فاضلی زاهد و عارفی متقی و مفسری فقیه و محدثی ادیب یاد کرده اند. در کتاب روضة الجنات به نقل از ریاض العلماء آمده است که:

«... او [علی بن حسن زواری] فاضل عالم، مفسر فقیه

و محدث معروف است و از بزرگان شاگردان

سیدغیاث الدین جمشید زواری مفسر، و شیخ علی بن

عبدالعالی است...»

مرحوم ملک الشعراى بهار در کتاب سبک شناسی

خود این گونه می نویسد:

«... این مرد یکی از نویسندگان بزرگ و نامی عهد

صفویه است که با وجود ساده نویسی و روانی [نثر او]

خالی از استحکام و قدرت نیست...»

مرحوم سعید نفیسی در کتاب تاریخ نظم و نثر

فارسی، جلد اول از این مفسر به شرح زیر یاد می کند:

«... فخرالدین علی بن حسن زواری از دانشمندان نامی

زمان شاه طهماسب اول و یکی از نخستین کسانی است

که در طریقه شیعه کتابهایی به زبان فارسی تألیف کرده و

مولا علی بن حسن زواره ای یکی از چهره های درخشان و ستارگان فروزان عالم تشیع به شمار می رود که در قرن دهم هجری می زیسته است. وی در عصری که مردم هنوز آشنایی کامل با احادیث و اخبار اهل بیت نداشتند، در جهت نشر فرهنگ شیعی تلاشی وافر نمود و در این باره آثار ارزنده و نیکویی را از خود به یادگار نهاد.

وجود چنین مفسر نامدار، با تفسیر مشهورش و نیز ترجمه های گوناگون منابع حدیثی و روایی و تصنیف و تدوین کتابهای شیعه به زبان فارسی از این موضوع حکایت می کند که شهر زواره در عهد شاه اسماعیل صفوی (وفات ۹۳۰ق) و پسرش شاه طهماسب (۹۳۰ - ۹۸۴ق) در انتشار معارف و علوم مذهب تشیع نقش ارزنده ای را عهده دار بوده است؛ زیرا امثال زواری در این عصر کوشیدند تا دانش و بینش ائمه در دسترس عموم مشتاقان قرار گیرد و علاقه مندان فارسی زبان از این جواهرات ثمین و خزائن نفیس، بهره کافی ببرند.

گفته می شود شاه طهماسب صفوی به منظور نشر و تقویت مذهب تشیع از وجود زواری و فضل و ادب او استفاده کرد و در مقابل نویسندگان اهل سنت او را به تألیف آثار مهم وادار نمود. علی بن حسن زواری نیز فرصت را مغتنم شمرد و عمر پربرکت خود را وقف نشر فرهنگ اهل بیت کرد. گرچه از تاریخ تولد و زمان فوت وی اطلاع دقیقی در دست نیست ولی بر حسب قرائن وی در اوایل

یکی از پرکارترین دانشمندان زمان خود به شمار می‌رود»

مرحوم دکتر سید حسن سادات ناصری در کتاب خود تحت عنوان هزار سال تفسیر فارسی، زواری را این گونه توصیف می‌کند:

«... علی بن حسن زواری استاد مولا فتح الله [کاشانی] نیز از مفسران و نویسندگان نامی عهد صفویه بوده است. تفسیر زواری یا ترجمه الخواص از تفاسیری است که بعد از تفسیر طبری و تفسیر ابوالفتح رازی و گازر و مواهب علیه شهرت داشته است...»

دکتر محمد شفیعی استاد دانشگاه شیراز در کتاب مفسران شیعه می‌نویسد:

«علی بن حسن زواری از مردم زواره و از دانشمندان معروف قرن دهم قمری... است»

دکتر سید محمد رضا جلالی نائینی در مقدمه تفسیر مواهب علیه وی را این گونه ستوده است:

«... زواری از علمای بزرگ زمان صفویه و از مفسرین و فقهای معروف و مشهور زمان شاه طهماسب می‌باشد.»

استاد سید محمد محیط طباطبایی ضمن اینکه از وی به عنوان صاحب تفسیر و ترجمه‌های متعدد از قرآن و اخبار و کتابهای شیعه به فارسی دری یاد می‌کند در کتاب تطور حکومت در ایران بعد از اسلام در خصوص خدمات علی بن حسن زواری به شیعه می‌گوید:

«وقتی محقق کرکی از لبنان به ایران انتقال یافت و به کار ترویج مذهب شیعه پرداخت، علی بن حسن زواری کوشید گفته‌ها و نوشته‌های او را در همان زمان از زبان عربی به زبان فارسی نقل و ترجمه کند.»

* تحصیلات و مدارج علمی

ملا ابی الحسن زواری در محله بنجیره زواره که از محلات قدیمی این شهر است، اقامت داشته و تحصیلات مقدماتی را در زادگاه خود به پایان برده است. سپس جهت

تکمیل تحصیلات رهسپار اصفهان و کاشان گردیده و در حوزه علمیه این شهرها در نزد اساتید وقت تلمذ نموده است. چند سالی هم به شهر هرات رفته و تا قبل از سفر شاه اسماعیل صفوی به این شهر در آنجا اقامت داشته است و در عصر پسرش شاه طهماسب، به ایران مراجعت کرده و به تألیفاتی دست زده است. گفته می‌شود که این محدث نامدار در محل زندگی خویش و احتمالاً در کاشان، به وعظ و خطابه مشغول بوده است. وی به لحاظ استعداد شگرف و پیشرفت قابل توجه در معارف اسلامی و کسب مدارج عرفانی مورد سعایت ناهلان قرار گرفته و او را به صوفی‌گری و گرایش به تصوف متهم کرده‌اند. البته وی اهل عرفان بوده ولی عرفان به معنای توجه به خدا و انقطاع از غیر او و زهد و وارستگی؛ ولی اهل صوفی‌گری و مریدبازی و مسائلی از این قبیل نبوده است. و مسلماً کسی که در فقه و حدیث و مسائل شرعی مرجع خاص و عام است، از تصوف چندان دل خوشی ندارد.

* اساتید و شاگردان

از کتاب لوامع الانوار زواری برمی‌آید که نامبرده از سید عبدالوهاب بن علی الحسینی استرآبادی روایت دارد. استرآبادی از علمای بنام شیعه است که در علوم معقول و منقول مهارتی تام و تمام داشته و به ترویج شریعت اسلام اهتمام می‌ورزیده است. وی مدتی در کسوت قضاوت به امور مردم رسیدگی می‌کرده است و در طول زندگی خود به تألیفاتی دست زده که از جمله آنها آثار ذیل را می‌توان بر شمرد:

شرح فصول خواجه نصیر طوسی، تنزیه الانبیاء، حاشیه بر شرح هدایة الانیسریه و شرح قصیده برده به فارسی. این عالم شیعی در قرن نهم قمری می‌زیسته است.

از دیگر اساتید وی علی بن عبدالعالی مشهور به محقق کرکی یا محقق ثانی است. به قول محدث قمی «جلالت این شیخ معظم و مقامات او در علم و فضل و کثرت تحقیق و تدقیق و وجود متانت و ایتقان در تألیف بالاتر از آن است که در این مختصر ذکر شود.» این محقق، مسافرت‌هایی به

شام و مصر و عراق نموده و در این نواحی و در نزد اساتید مشهور عصر به تحصیل علوم اسلامی مبادرت ورزیده است! پس از آن و بعد از کسب مدارج علمی و رسیدن به قلّه کمال به ایران عزیمت کرده و در شهرهای اصفهان و قزوین به ترویج مذهب شیعه پرداخته و به تربیت دانشورانی چون علی بن حسن زواری همت گمارده است.

محقق کرکی از علمای معاصر شاه طهماسب صفوی است که در ایران سمّت شیخ الاسلامی و قاضی القضاة را عهده دار بود و از جمله آثارش «جامع المقاصد فی شرح القواعد» است. از صاحب جواهر الکلام نقل شده که هر که نزد او جامع المقاصد و وسائل و جواهر باشد، به کتاب دیگری محتاج نخواهد بود. حاشیه شرائع الاسلام، شرح الفیه شهید اول و حاشیه تحریر علامه از آثار دیگر این محقق است. مشهور است که وی صاحب کراماتی بوده و از سوی مخالفین مسموم و به سال ۹۴۰ قمری در نجف اشرف به شهادت رسیده است.

سیدغیاث الدین جمشید گازر زواره ای صاحب تفسیر گازر نیز از اساتید علی بن حسن زواری است. فتح الله بن شکرالله مشهور به ملا فتح الله کاشانی فقیه، متکلم، محقق و مفسر امامی از شاگردان مشهور علی بن حسن زواری است و به وسیله استادش از محقق کرکی روایت دارد. ملا فتح الله کاشانی در همه علوم عصر خود متبحر و بخصوص در تفسیر آگاهیهای گسترده ای داشته است. مرحوم میرزا عبدالله افندی در کتاب ریاض العلماء جلد چهارم درباره این مفسر چنین می گوید:

«فاصل نیک اندیش هوشیار، عالم کامل جلیل متکلم و مفسر بزرگوار نام آور، مولی فتح الله کاشانی، از عالمان دولت شاه طهماسب صفوی و از شاگردان علی بن حسن زواری است. وی تألیفات نیکویی دارد به ویژه در تفسیر. که در آن توانمند و زبردست است و آثاری ارزشمند و سودمند نگاشته است.»

پس از زواری، شاگردش ملا فتح الله کاشانی تفسیر «مواهب علیه» کاشفی را شرح کرده است و در آن احادیث و اخبار اهل بیت را گنجانیده و آن را «منهج الصادقین»

نامیده است. در واقع این تفسیر، شرح مواهب علیه است که اخبار و احادیث اهل بیت در آن درج شده است. وی این تفسیر را تلخیص کرده و آن را «خلاصة المنهج» نامیده است. در این تفسیر گزیده گویی و دقت در نظم مطالب مشاهده می شود. از آثار دیگر این محدث شیعه تنبیه الغافلین، تذکرة العارفین و زبدة التفاسیر را می توان نام برد. مولا فتح الله کاشانی در سال ۹۸۸ قمری رخ در نقاب خاک کشید.

* آثار علی بن حسن زواری

۱. تفسیر ترجمه الخواص

مشهورترین اثر ابوالحسن زواره ای تفسیری است تحت عنوان «ترجمة الخواص یا تفسیر زواری». وی این اثر سودمند را به دستور شاه طهماسب صفوی و در مقابل تفسیر مواهب علیه ملاحسین کاشفی نوشته و در نگارش آن از تفسیر مذکور بهره گرفته است. بدین جهت قرابتی بین این دو اثر به چشم می خورد. زواری این تفسیر را با استناد به احادیث و روایات اهل بیت عصمت و طهارت تدوین کرده است تا جای کتاب تفسیر مواهب علیه را بگیرد. خود در مورد تألیف آن می گوید:

«تاکنون در تفاسیر، توجهی به آیات با برکات که در شأن امیرالمؤمنین و مناقب اهل بیت سید المرسلین است، نشده بنابراین من با توجه به تفسیر مواهب علیه دست به تألیف این تفسیر زدم.»

کاشفی این تفسیر را در سال ۸۹۷ قمری شروع و به سال ۸۹۹ قمری به پایان برده است. متن آن به فارسی است و چون به دستور نظام الدین امیرعلی شیرنویسی نوشته آن را مواهب علیه نامیده است. این اثر چندین بار در هند و پاکستان چاپ شده و در ایران به سال ۱۳۱۷ شمسی با حواشی و تصحیح و تنقیح دکتر سید محمدرضا جلالی نائینی منتشر شده است.

زواری در تفسیر خود گرچه از شیوه کاشفی الهام گرفته ولی به تفسیر آیاتی که در شأن و منزلت مقام اهل بیت است با تفصیل بیشتری پرداخته است و نیز سایر آیات را بر

ساخت تا متمسک به ایشان شده از تاریکیهای شقاوت ابدی رسته و به سعادت دارین مستعد گردند ...
در تفسیر آیات: (و آیه لهم الارض المیتة احییناها و اخرجنا منها حباً فمینه یا کلون . و جعلنا فیها جنات من نخیل و اعناب و فجرنا فیها من العیون . (یس، ۳۳ و ۳۴) به نقل از کتاب بحر الحقایق آورده است که :

« ... معنی آیه به زبان اهل اشارت است که زمین دل را زنده کردیم به باران عنایت و بیرون آوردیم از آن حب طاعت تا ارواح از آن غذایی یابند و ساختیم بوستانها از نخیل اذکار و اعناب اشواق و عیون حکمت در وی روان کردیم تا از اثمار مکاشفات و مشاهدات تمتع گیرند و از نتایج اعمال که کرده اند از صدقات و خیرات . آیا سپاسداری نمی کنند یعنی سپاس می باید داشت بر این نعم ظاهره و باطنه تا موجب مزید آن شود ... »

و در مورد آیه: و وصینا الانسان بوالدیه حملته امه کرها ... (سوره احقاف، آیه ۱۵) می گوید:

« ... بعد از نزول این آیه حضرت رسول را اخبار فرموده، بشارت داده به وجود امام حسین که این حال آن حضرت است که بعد از این به وقوع خواهد آمد که والده طاهره اش از مشقت حمل که فارغ شد خبر شهادت و مصیبت آن حضرت به وی رسانیدند ... و چون به حد چهل سالگی رسید، گفت:

ای پرودگار من الهام ده مرا و توفیق بخش تا شکر گویم نعمتی را که به کرم عمیم انعام کرده ای بر من که نعمت امامت است و پدر نه امام معصوم است و نعمتی که بر پدر و مادر من داده ای که پدر من بعد از پیغمبر بهترین اهل زمان است که صفات حمیده که در جمیع انبیاء متفرق بود در او مجتمع است و مادر من سیده نساء عالمیان است و دیگر الهام ده که عمل کنم عملی ستوده که تو پسندی آن را و از آن خوشنود باشی . حق تعالی دعای وی را مستجاب کرده نهایت طاعت و عبادت از او به وقوع آمد و دعایی که معصوم - ع - کند معلوم است که از دنیا حمید و شهید رفت و در آخرت مجید و سعید خواهد بود و چه مقدار از مؤمنان به شرف زیارت وی مشرف گشته به سعادت ابدی مستعد می گردند . و دیگر

حسب احادیث و روایات موثق که از ائمه هدی رسیده تفسیر کرده است . و در لابلائی مباحث نقلی آن، مطالب عقلی به چشم می خورد . نکات عرفانی نیز در متن این تفسیر ملاحظه می شود . وی از سعید بن جبیر (اولین تدوین کننده تفسیر قرآن)، ابن عباس و فضل بن حسن امین الاسلام مشهور به طبری مطالبی را نقل کرده است و از میان تفاسیر شیعه بیشتر از همه از تفسیر علی بن ابراهیم قمی و نیز غرائب التفسیر، لباب التفسیر و تفسیر کبیر ابوالفتوح رازی و همچنین از کتاب کشف الغمه مرحوم اربلی که خود آن را ترجمه کرده بهره گرفته است . همچنین مطالبی از آثار عرفانی چون کنز العرفان، کشف الاسرار، مصابیح القلوب، بحر الحقایق، معالم التنزیل، زادالمسیر و بحر الدر آورد است .

آغاز تفسیر: «بسم الله الرحمن الرحيم حمد بی حد و شکر بلاعد منعمی را سزد که شقایق حقایق قرآنی را در حدائق صدور انسانی بشکفانید . فوایح و انوار اشجار و روایح زهار و دقایق فرقانی به مشام جان و جنان ایشان رسانید»

نمونه هایی از تفسیر: در تفسیر آیه و هو الذی جعل لكم النجوم لتهتدوا بها ... (انعام، آیه ۹۸) می گوید:

« ... و اوست آن خداوندی که به قدرت کامله بیافرید برای شما ستاره ها را تا به آن راه یابید در تاریکیهای شب در بیابان و در دریا، علامت قبله نیز از آن توان دانست و نجوم . جز این، منافع دیگر است چون زینت آسمان و رمی شیاطین و غیر آن . آورده اند که خدای ذکر این منفعت کرد چه در اینجا دلیل، قدرت ظاهر است زیرا که نجوم را بر فلک دلیل معرفت زمینی ساخت، با وجود بُعد مسافت میان آسمان و زمین بدرستی که روشن ساختیم نشانه های قدرت خود را برای گروهی که بدانند نفع گرفتن خود را از آن و بر آن استدلال کنند بر وجود قادر حکیم . نکته: «انا کالشمس و علی کالقمر و مثل اهل بیتی کالنجوم» در اینجا ظهوری تمام دارد و علی بن ابراهیم در تفسیر گفته که مراد به نجوم آل محمدند که خدای ایشان را راهنمای بندگان گمراه

دعا فرمود برای اولاد امجاد خود بر این وجه که به صلاح آر برای من یعنی صلاح جاری گردان در فرزندان من. این دعا نیز به شرف اجابت رسید که نه امام معصوم از نسل پاکیزه وی بودند از امام زین العابدین - ع - تا امام محمد مهدی صاحب الزمان - علیهم السلام - که اوصاف ستوده و حالات پسندیده ایشان از شرح و بسط بیرون است ...»

گفتنی است که جلد اول این تفسیر از آغاز سوره فاتحة الكتاب تا سوره كهف و جلد دوم از سوره كهف تا پایان قرآن کریم است. این تفسیر، کوتاه و مختصر است و از اطناب به دور است بجز سوره حمد. زواری در تفسیر این سوره، مباحثی در خصوص مبدأ و معاد آورده و آن را با مطالبی مفصل و نیکو و ذکر مطالب عرقانی در ۳۳۵۰ سطر شرح کرده است که نیمی از آن در تفسیر جمله مبارکه «بسم الله الرحمن الرحيم» است. علی بن حسن زواری در پایان تفسیر، ماده تاریخ آن را به صورت ذیل تصریح نموده است:

از فضل الله چون به اتمام رسید

تاریخ وی از فضل الله است عیان

که با این حساب، تدوین تفسیر مذکور در سال ۹۴۷

قمری پایان یافته است.

نسخ خطی تفسیر زواری

نسخه های مخطوط متعددی از این اثر ارزشمند در کتابخانه های هندوستان، لبنان، عراق، ترکیه و ایران نگهداری می شود که در اینجا به بعضی از آنها اشاره می کنیم:

نسخه ای از جلد اول آن که در سال ۱۰۲۰ قمری به خط محمد امین بن اسماعیل مازندرانی تحریر گشته در کتابخانه بشیرآغا در استانبول موجود است. نسخه ای دیگر شامل هر دو جلد که در مورخه ۱۰۱۷ قمری تحریر شده در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود.

در کتابخانه ملی ایران نسخه های زیر وجود دارد:

نسخه خطی که احتمالاً به سال ۱۰۵۵ قمری تحریر شده و سرفصلهای آن با مرکب قرمز، روی عبارات عربی

با مرکب قرمز و جلد تیماج قرمز و مقوایی به ابعاد ۲۳۵ در ۳۷۵، کاغذ بخارایی به ابعاد ۱۵۰ در ۲۶۵، ۵۳۱ برگ، ۳۰ سطر کامل، نگهداری می شود. شماره ثبت آن ۲۲۵۵/ف است.

نسخه دیگر مشتمل بر سوره فاتحه تا آخر سوره كهف که در قرن دوازدهم به خط نستعلیق تحریر شده است. صفحات اول و دوم میان سطور طلا اندوزی - سرفصلها و آیات با مرکب قرمز، جدول دور سطور زرد و سیاه و قرمز و آبی، جلد تیماج قرمز، مقوایی به ابعاد ۱۸۵ در ۲۹۵، کاغذ فرنگی به ابعاد ۱۰۵ در ۱۹۵، ۴۱۱ برگ، ۲۵ سطر کامل به شماره ۱۵۱۰/ف در کتابخانه ملی ثبت است.

نسخه دیگری که از تفسیر سوره فاتحه تا آخر سوره اسری را در برمی گیرد به شماره ۱۱۹/ف در کتابخانه ملی ضبط است. آخر نسخه مذکور نوشته شده: تمت الكتاب بعون الله الوهاب. تحریر آن به خط نسخ و نستعلیق در قرن دوازدهم انجام پذیرفته است. سرفصلها با مرکب قرمز بالای عبارات عربی با مرکب قرمز خط کشیده شده است، جلد تیماج سیاه، مقوایی به ابعاد ۲۰۰ در ۲۹۵، کاغذ فرنگی فستخی به ابعاد ۱۳۰ در ۲۲۰، چهارصد برگ، ۲۴ سطر کامل.

نسخه ای از آن از اول قرآن تا آخر سوره كهف بدون ذکر نام کاتب با صفحات مجدول به طلا و لاجورد به شماره ۱۴۳۳۸ ثبت کتابخانه مجلس است. همچنین نسخه ای که در سال ۱۱۰۳ به خط نستعلیق و با شنجرف نگارش یافته به شماره ۱۴۸۱۷ ثبت کتابخانه مذکور است. از جلد دوم این تفسیر از سوره مریم تا آخر قرآن که به سال ۱۰۷۴ قمری به خط نستعلیق (آیات به خط نسخ) سرلوحی خوب بر گها مجدول و شنجرف به شماره ۱۴۸۱۸ ثبت کتابخانه مجلس است. نسخی از آن با شماره های ۵۷۵۶ و ۷۸۲۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. جلد اول این تفسیر با شماره ردیف ۲۱۹، شماره دفتر ۳۱۰۷ و مشخصات زیر در کتابخانه ملی تبریزی نگهداری می شود. در پایان آن نوشته شده:

«قد فرغ من تحریر هذا النصف الاول مهر علی حاجی الحرمین عین علی اردبیلی فی یوم السبت، اثین الشهر

صفر ۱۰۱۲ هـ. ق. خط نستعلیق، جلد چرمی سیاه، اندازه جلد ۲۶ در ۱۸، ۵۶۳ ورق، ۱۹ سطری.

تفسیر مذکور برای اولین بار و در سال ۱۳۵۵ قمری به سعی و اهتمام مرحوم حاج شیخ محمدحسین مولوی در حاشیه قرآن کریم چاپ گردید، آن مرحوم در خصوص طبع این قرآن همراه با تفسیر فارسی می گوید:

«چون این حقیر کثیر القصیر اقل الحاج و المشایخ محمدحسین مولوی خوانساری در سنه ۱۳۵۵ هـ. ق قرآن مخشی به تفسیر مولانا علی بن الحسن الزواری به طبع رسانید مرغوب و مطلوب و مطبوع بین الخواص و العوام واقع گردید مجدداً در مقام طبع نسخه ثانی شد و خود قرآن را از روی نسخه اول صفحه به صفحه نویسانیده ولی حاشیه آن را به خط نستعلیق و شکسته قرار دادم تا بواسطه کوتاهی طول و عرض کلمات بیشتر گنجایش تفسیر از نسخه سابق داشته باشد لذا مجدداً از اول الی آخر تفسیر سابق الذکر بدقت رو در رو مراجعه کردم و بعضی از تفاسیر دیگر که در حواشی طبع اول گنجایش نداشت و صرف نظر کرده بود در این طبع ثانی بر آن افزودم و همچنین پاره از صفحات که باز گنجایش داشت از تفسیر مولانا فتح الله کاشانی - ره - گاهی از منهج الصادقین و گاهی از خلاصه المنهج به مناسبت اقتضاء مقام علاوه کردم و صریحاً منتسب به اسم مؤلف نمودم که ممتاز با تفسیر مولانا زواره ای اعلی الله مقامه و ماواه بوده باشد ...»

متذکر می گردد که طبع مجدد قرآن با حاشیه این تفسیر در سال ۱۳۶۸ قمری از طرف «شرکت سهامی طبع کتاب» انجام گردید و نگارنده، چاپ دیگری از آن را ندیده است.

۲. آثار الاخیار

یا ترجمه تفسیر منسوب به حضرت امام حسن عسکری (ع) یکی از آثاری که جزو تألیفات علی بن حسن زواری قلمداد گردیده کتاب آثار الاخیار است. این اثر ترجمه ای است از تفسیر منسوب به حضرت امام حسن عسکری (ع).

گرچه بعضی محققین شیعه، انتساب این تفسیر را به آن امام نادرست می دانند ولی شیخ صدوق در کتابهای من لایحضره الفقیه و توحید و عیون اخبار الرضا؛ ابن شهر آشوب در مناقب؛ شهید ثانی در منیه المرید؛ و حر عاملی در وسائل الشیعه نسبت این کتاب را به امام یازدهم تأیید کرده اند.

آقای رضا استادی، از نویسندگان معاصر، عقیده دارد که دلیلی بر مجعول بودن یا صدور آن از سوی امام نداریم. این تفسیر به زبان عربی تا به حال ۴ بار در ایران چاپ شده است:

چاپ اول: سنگی، تهران، ۱۲۶۸ ق.

چاپ دوم و سوم: ۱۳۱۵ ق، تبریز.

چاپ چهارم که جدیدترین آن است در سال ۱۴۰۹ قمری توسط مؤسسه امام مهدی (عج) در قم به زیور طبع آراسته گردید.

اصل این تفسیر به روایت ابی یعقوب یوسف محمد بن زیاد و ابی الحسن علی بن محمد سیار است که امام حسن عسکری (ع) آن را املاء فرموده و آن دو نوشته اند.

زواری بنا به دست شاه طهماسب صفوی این تفسیر را از زبان عربی به فارسی روان اما محکم برگردانیده است. مدرس تبریزی در ریحانة الادب و نیز صاحب روضات الجنات در ذیل شرح حال علی بن حسن زواری ترجمه مذکور را جزو آثار قلمی وی ذکر کرده اند. علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی در جلد چهارم کتاب الذریعه صفحه ۹۰ می گوید:

«ترجمه تفسیر العسکری ایضاً للمولی المفسر علی بن الحسن الزواری تلمیذ المحقق الکرکی. قال صاحب الریاض رأیته فی لنگر من اعمال جام عند افراسیاب خان و قد ترجمه ل شاه طهماسب الصفوی».

نسخه ای خطی از این کتاب در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری موجود است.

۳- ترجمه المناقب در فضائل ائمه اطهار

اثر ارزنده دیگر این عارف نیک اندیش، ترجمه فارسی

است از کتاب کشف الغمّة فی معرفة الائمة که آن را ترجمه المناقب نامیده است. مؤلف این کتاب، علی بن عیسی ملقب به بهاء الدین از بلی است که اثر مذکور را در سال ۶۸۷ قمری تألیف کرده است. وی منشی و ادیبی بوده صاحب شعر و توسل نیکو که در زمان عظاملک جوینی به بغداد می آید و اصولاً وی منسوب به خاندان جوینی است. در روضات الجنات از او به عنوان یکی از اعظام محدثین شیعه و بزرگان علمای قرن هفتم نامبرده شده است.

علی بن حسن زواری اثر مذکور را به سال ۹۳۸ قمری به نام امیر قوام الدین محمد، ترجمه کرده است. کتاب حاضر تاکنون دو مرتبه و در سه جلد با مقدمه استاد سیدابوالحسن شعرانی و تصحیح سید ابراهیم میانجی از سوی نشر ادب الحوزة و کتابفروشی اسلامیة به زیور طبع آراسته شده است. مترجم در خصوص برگرداندن این اثر از عربی به فارسی می گوید:

«اما ترتیب آن بلغات فصیحه عربیه فرمود. و مطالعه آن بر فارسی زبانان مشکل نموده بنابراین بنده داعی علی بن حسن الزواری - غفر الله ذنوبه و ستر عیوبه - اگر چه استیصال این امر جلیل القدر نداشت. لیکن به قدر وسع و طاقت متصدی ترجمه این کتاب شد بر وجه اختصار بحذف بعضی از تکرار، تا بر مایده فایده آن هر طالب محظوظ تواند شد و شروع این امر نمود به عون ملک معبود، و این کتاب را بر نهج اصل ترتیب داد و ترجمه المناقب نام نهاد و ...»

نمونه ای از اثر کتاب:

«و صلوات صلوات نامیات و تحف تحیات زکیات، بر اشرف موجودات و خلاصه کائنات، بدر منیر نبوت، صدر سریر رسالت، شاه بارگاه اصطفی محمد مصطفی (ص) و بر آل و عترت او که هر یک مظهر انوار و کاشف غمّه اسرارند خصوصاً علی امیر المؤمنین و امام المتقین ...» (ج ۱، ص ۱).

۴- لوازم الانوار

درباره معرفت ائمه اطهار

از دیگر آثار مولا علی بن حسن زواری کتابی است

تحت عنوان لوازم الانوار الی معرفة الائمة الاطهار که ملخصی است از کتاب احسن الکبار فی مناقب ائمة الاطهار تألیف سید محمد بن ابی زید بن عربشاه و رامینی که علی بن حسن زواری بنا به دستور شاه طهماسب صفوی در سال ۹۶۸ قمری تلخیص نموده است و از روایات نادرست و نقلهای سست، پاک ساخته و آن را منقح کرده است.

این کتاب مقدمه ای در اصول اعتقادات پنجگانه و چهارده باب در حالات چهارده معصوم و خاتمه ای در شرح حال ابی طالب و محمد بن ابی بکر و عایشه دارد. در بعضی کتابها نام این اثر تحت عنوان لوازم الانوار فی تلخیص احسن الکبار ضبط شده است. کتاب مذکور باجمله:

«حمد نامحدود حضرت واجب الوجود را رواست که

در ذات عالم هو العلیم القدیر ...

آغاز شده و با جمله:

بعد از آن حکیم بن خزانه بر او نماز کرد و در اقصای

بقیع در دله دفن کردند او را ...»

پایان می یابد.

در این کتاب مصنف از استاد خود سید غیاث الدین جمشید نامی آورده و از ستمهایی که قبل از ظهور شاه اسماعیل صفوی به خاطر شیعه بودن و دفاع از مذهب جعفری بر وی روا گشته، سخن رانده است. در صفحه ۴۰۷ روضات الجنات به نقل از ریاض الغلماء درباره این کتاب آمده است:

«و هو کتاب متداول کبیر عندنا منه نسخة و قد لخصه من کتاب احسن الکبار فی مناقب ائمة الاطهار لبعض علمائنا بامر السلطان شاه طهماسب الصفوی المشهور و زاد علیه بعض المطالب و الفوائد و جعل مرتباً علی مقدمة فی اصول الدین و اربعة عشر باباً فی احوال السادة الطاهرين»

نسخه خطی از این کتاب به شماره ۳۷۴ و با

مشخصات زیر در کتابخانه حضرت آیت الله العظمی

نجفی مرعشی نگهداری می شود: خط نسخ، عبارتهای

عربی معرب، عناوین و نشانه‌ها شنگرف، صفحه مجلدول به لاجورد و مشکی و زرد و شنگرف، جلد تیماج مشکی، ۱۵۸ برگ، ۲۷ سطری، به ابعاد ۲۲ در ۳۵. دو نسخه دیگر به شماره‌های ۴۰۰۵ و ۴۶۰۰ نیز از این کتاب در کتابخانه مذکور نگهداری می‌شود.

۵- روضة الاسرار

در ترجمه و شرح نهج البلاغه

این کتاب ترجمه و شرح مختصری است از نهج البلاغه علی-ع- که مترجم و شارح در آخر ماه شوال ۹۴۷ قمری آن را به انجام رسانده است. کتاب حاضر با جمله:

«الحمد لله على نعمائه و شكر على آلائه ... مخفی نیست که بعد از کلام حضرت رب العالمین و سید المرسلین ...»

آغاز شده است و با جمله زیر پایان می‌یابد:

«از روی لطف و شفقت فرماید اللهم اغفر لنا و لهم يا غافراً المذنبين و يارب العالمين»

نسخه‌ای از آن به خط نسخ با تحریر علی بن ناصر حسینی گیلانی ملاطی، جلد تیماج قهوه‌ای، متن عربی نهج البلاغه با اعراب گذاری، ۴۷۴ برگ، ۲۱ سطری، به ابعاد ۲۵ در ۱۸ به شماره ۱۱۸۸ در کتابخانه حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی نگهداری می‌شود. همچنین نسخه‌ای از آن با مشخصات زیر در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است: شماره ثبت ۹۵۵۶، خط نستعلیق ریز تحریر شده در شعبان ۹۴۹ هـ. ق، عنوان شنگرف، جدول زر و لاجورد، ۳۴۴ برگ به ابعاد ۱۷ در ۲۳، ۲۰ سطری، کاغذ سپاهانی، جلد تیماج قهوه‌ای ضربی مقوایی ربیعی.

همچنین نسخه‌ای از آن که تحت عنوان روضة الانوار توسط مدرس تبریزی در ریحانة الادب مضبوط است در کتابخانه مروی تهران و نیز کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است.

۶. طراوة الطائف

در ترجمه کتاب طرائف

این اثر، ترجمه تحت اللفظی است از کتاب الطرائف فی

معرفة مذاهب الطوائف، تألیف سید بن طاووس-ره- که مترجم، آن را به نام شاه طهماسب صفوی به فارسی برگردانیده و در ششم رجب سال ۹۶۱ قمری آن را به پایان رسانیده است. این کتاب با جمله زیر آغاز می‌شود:

«طرائف ظرایف تقدیس و تمجید و ظرایف طرایف ... ستایش و تحمید خداوند محمود لطیفی را سزاوار است»

انجام آن این عبارت است:

«... و از شفاعت سید انام و آل کرام علیهم الصلاة والسلام بی بهره نگذارد»

نسخه‌ای از آن که به خط نستعلیق توسط علی بن درویش رازی در ۱۵ ربیع الثانی ۱۰۶۷ قمری تحریر شده است، با عناوین شنگرف، جلد تیماج مشکی، ۲۸۶ برگ، ۱۹ سطری و به ابعاد ۳۰ در ۱۶، به شماره ۱۰۸۶، در کتابخانه حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی-ره- نگهداری می‌شود.

۷. مفتاح النجاح

این نوشتار، ترجمه‌ای است تحت اللفظی به اضافه برخی ادعیه و اذکار از کتاب عدة الداعی و نجاح الساعی تألیف ابن فهد حلی. ترتیب اصل کتاب در این ترجمه محفوظ است و شامل یک مقدمه، شش باب و یک خاتمه است.

آغاز: «ستایش و سپاس بی قیاس حضرت قاضی الحاجاتی را رواست که اجابت کننده دعوات داعیان است.»

انجام: «امید که از مشیبات سید ابرار و آل اخیار صلوات الله علیهم محظوظ و بهره مند گردند به حرمت الابرار و الاخیار»

نسخه‌ای از این کتاب به خط نسخ، علامتها و عناوین شنگرف، جلد تیماج زرد، ۱۹۶ برگ، ۱۴ سطری، به شماره ۲۲۰ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. همچنین نسخه‌ای به خط نستعلیق تحریر شده در ۹۷۴ قمری با جلد دو رو و تیماج، ۲۴۳ برگ، ۱۷ سطری، ابعاد ۲۳ در ۱۶، به شماره ۱۲۳۱ در کتابخانه مذکور مضبوط است.

۸- مجمع الهدی

این کتاب را ابوالحسن علی بن حسن زواری در خصوص زندگی پیامبر گرامی و ائمه هدی - علیهم السلام - تدوین نموده و آن را در ۴۰ باب تنظیم کرده است. در این کتاب، نویسنده همچون آثار دیگر به آیات قرآن و احادیث و اخبار رسیده از اهل بیت عنایت دارد و به آنها استناد می کند.

نسخه ای از این کتاب به خط نستعلیق با عناوین شنگرف، صفحه مجداول به شنگرف، جلد تیماج قرمز در ۳۲۸ برگ (آغاز و پایان افتاده) ۱۸ سطری، به ابعاد ۲۳ در ۱۳/۵، به شماره ۲۷۳۱ در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی به ثبت رسیده است.

آثار دیگر علی بن حسن زواری

۹- مکارم الکرائم که ترجمه ای است از مکارم الاخلاق.

۱۰- وسیلة النجاة در ترجمه اعتقادات شیخ صدوق.

۱۱- ترجمه کتاب الاحتجاج مرحوم شیخ طبرسی به نام کشف الاحتجاج.

۱۲- تحفة الدعوات در اعمال سال که به فارسی روان نوشته شده است.

۱۳- رساله مرآت الصفا به فارسی که صاحب روضات الجنات نسخه ای از آن را در شهر هرات دیده است. این اثر خاتمه ای طولانی در زیارات اهل بیت عصمت و طهارت دارد.

۱۴- کتاب عمدة الطالب فی ترجمة المناقب.

۱۵- چهل حدیث شریف.

۱۶- خلاصة الروضة.

۱۷- ترجمه فارسی مناقب ابن شهر اشوب سروی.

منابع و مأخذ:

۱- فوائد الرضویه: حاج شیخ عباس قمی (تهران، کتابخانه مرکزی).

۲- مقدمه تفسیر مواهب علیّه. به کوشش محمدرضا جلالی نائینی. (تهران، اقبال، ۱۳۱۷). ج ۱.

۳- مفسران شیعه. دکتر محمد شفیعی. (دانشگاه شیراز،

(۱۳۴۹).

۴- هزار سال تفسیر فارسی. دکتر سیدحسن سادات ناصری. (تهران، نشر البرز، ۱۳۴۹).

۵- ارزش تفسیرهای فارسی سده دهم و یازدهم از لحاظ دینی. دکتر سید محمدباقر حجتی.

۶- الذریعة الی تصانیف الشیعه. ج ۴.

۷- ریحانة الادب. مدرس تبریزی. (چاپ دوم، کتابفروشی خیام).

۸- فهرست کتابهای خطی کتابخانه آیت الله العظمی نجفی مرعشی. نگارش سیداحمد حسینی. ج ۱-۱۲.

۹- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی. کتب فارسی. سید عبدالله انوار. ج ۵.

۱۰- فهرست کتابخانه ملی تبریز. نگارش میرودود سید نولسی. (تبریز، ۱۳۴۸ ش). ج ۱.

۱۱- معجم المؤلفی الشیعه. قاینی نجفی. (تهران، وزارت ارشاد).

۱۲- دائرة المعارف تشیع. ذیل آثار الاخیار. ج ۱.

۱۳- فهرست نسخه های خطی فارسی. احمد منزوی. ج ۱.

۱۴- فهرست کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری. ابن یوسف. ج ۱.

۱۵- چاپ تازه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری. رضا مختاری. مندرج در مجله نشر دانش. (سال نهم، شماره دوم، بهمن و اسفند ۱۳۶۷).

۱۶- فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. ج ۱.

۱۷- سبک شناسی مرحوم ملک الشعرا بهار. (تهران، امیرکبیر). ج ۳.

۱۸- مقدمه دیوان مجمر استاد سیدمحمد محیط طباطبائی. (تهران، خیام، ۱۳۴۵).

۱۹- یادداشتهای دست نویس آقایان مرتضی شفیعی اردستانی و محمد حسن رجائی زفره ای.

